

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed and Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.367

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

**INDIAN EDUCATIONAL POLICY PAST-PRESENT-FUTURE:
WITH SPECIAL REFERENCE TO NEP 2020**

(Special Issue No.129)

Chief Editor

Dr. Pramod P. Tandale

Editor's

Dr. Arvind Kadam

Dr. Amol Pagar

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.129

Published on 24 Jan.2024

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
60.	डॉ.सरोज गायकवाड प्रा.डॉ.मठपती जी.एच.	अध्यापन आणि शिकण्याच्या प्रक्रियेत तंत्रज्ञान आणि ऑनलाईन संसाधनाचा वापर	215
61.	डॉ. सुदाम वसंतराव पवार	नवीन शैक्षणिक धोरण-2020 व तंत्रज्ञानात्मक संस्था	217
62.	निळकंठ शिवाजी बोळेगावे	नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 संधी व आव्हाने	220
63.	डॉ. सुभाष गणपतराव बेंजलवार	आंग्ल-प्राच्य विद्या विवाद आणि ब्रिटीशकालीन भारतातील शैक्षणिक स्थित्यंतरे	222
64.	प्रा. महादेव राजेंद्र क्षीरसागर	नवीन शैक्षणिक धोरण : अनुकूल-प्रतिकूल परिणामाची मीमांसा	225
65.	प्रा. डॉ. अजय वासुदेव काटे	नवीन शैक्षणिक धोरण : स्वरूप,संधी व आव्हाने	229
66.	प्रभाकर वसंत पगार	नवीन शैक्षणिक धोरणात डिजिटल माध्यमांचे महत्व	232
67.	प्रा. राहुलदेव कदम	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० आणि विद्यार्थी-शिक्षकासाठी संधी	235
68.	प्रा. संतोष हुडगे	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० विशेष संदर्भ विद्यार्थी-शिक्षकासाठी आव्हाने	237
69.	Mr.Suresh Ragho Pagar	New Education Policy Overview	239
70.	Dr Ganesh Laxmanrao Lingampalle Dr. Vijayalaxmi Kore (Dhanure)	Challenges in Implementation of NEP-2020: A Teacher's Perspective	242

आंग्ल-प्राच्य विद्या विवाद आणि ब्रिटीशकालीन भारतातील शैक्षणिक स्थित्यंतरे

डॉ. सुभाष गणपतराव बेंजलवार
इतिहास विभाग प्रमुख,
महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा

ब्रिटीश सत्तेच्या आगमनापर्यंत भारतात शिक्षण हा केवळ खाजगी विषय होता. यामध्ये शासन व्यवस्थेचा कसलाही हस्तक्षेप नव्हता. किंबहुना शिक्षण घेणे अथवा देणे ही खाजगीच बाब मानली जात असे. त्यामुळे भारतातील कोणत्याही राजवटीत राजांनी शिक्षणासाठी ठोस अशा उपाययोजना केलेल्या आढळत नाहीत. काही अपवादात्मक राजघराण्यातील शासकांनी शैक्षणिक केंद्रांना राजाश्रय देवू केला, अशी केंद्र उभारण्यास मदत केली परंतु यात फार काळ नियमितता राहिली नाही. अगदी अठराव्या शतकापर्यंत धार्मिक प्रार्थनेची केंद्रांमधील शिक्षणाची केंद्रे म्हणून ओळखली जात होती. वैदिक कालखंडातील गुरुकुल शिक्षणव्यवस्था लुप्त होत चाललेली होती. हिंदू धर्मीयांची मंदिरे आणि इस्लाम धर्मीयांच्या मस्जिदी या शिक्षणाची केंद्रे म्हणून प्रसिद्ध पावली होती. भारतात इंग्रजांची सत्ता स्थापन झाल्यानंतरही इंग्रजांनी बराच काळपर्यंत यात फारसा फेरबदल केला नाही. परंतु इस्ट इंडिया कंपनी सोबत भारतात आलेल्या ख्रिस्ती मिशनर्यांनी धर्मप्रसाराच्या प्रत्यक्ष कार्याऐवजी अप्रत्यक्ष धार्मिक प्रभाव निर्माण करण्यासाठी म्हणून शिक्षणप्रसाराचे कार्य सुरु केले. त्याचा परिणाम कंपनीच्या अधिकारी वर्गाचे शिक्षण कार्याकडे लक्ष वेधण्यात झाले. वारेन हेस्टिंगने भारतातील कलकत्ता येथे मदरसा स्थापन केला तर बनारसचा ब्रिटीश रेसिडेंट डंकन याने संस्कृत महाविद्यालय सुरु करून पारंपारिक अरबी व संस्कृत भाषेतील शिक्षणालाच प्रोत्साहित करण्याचे प्रयत्न केले. यातून कंपनी आणि कंपनी सरकारची प्रारंभिक शिक्षणविषयक भूमिका ही तटस्थतेची होती हे लक्षात येते. परंतु पुढे या भूमिकेत हळूहळू बदल होत गेला आणि त्यातूनच आंग्ल-प्राच्य विद्या विवाद उद्भवला व त्यापाठोपाठ भारतात शैक्षणिक स्थित्यंतरे घडून आली. या अनुषंगानेच प्रस्तुत लेखात विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

१८१३ चा कायदा आणि शिक्षणविषयक पहिली तरतूद:

१८१३ चा चार्टर कायद्यात ब्रिटीश सरकारने प्रथमता शिक्षणासाठीची तरतूद केली. भारतात विद्येच्या प्रसारासाठी वार्षिक एक लक्ष रुपये संमत करण्यात आले. विद्याप्रसाराचा हा एक क्षीण प्रयत्न होता. ह्या राशीचा उपयोग साहित्याच्या उन्नती व पुनरुद्धारसाठी करावा तसेच भारतातील स्थानिक विद्वानांना प्रोत्साहन देण्याकरिता आणि इंग्रज प्रदेशातील रहिवाशांच्या उन्नतीसाठी करावा असे म्हटले होते. (ग्रोवर/बेल्हेकर : २०२२: ३१०) या कायद्यातील तरतुदीने ब्रिटीश सरकारने शैक्षणिक क्षेत्रात फार मोठा बदल केला होता असे नव्हे, ब्रिटीशांना आपण भारतीयांसाठी परकीय आहोत हे माहित होते. त्यामुळे त्यांनी अर्थातच इंग्लंडमधील शिक्षण प्रणाली ते इथे राबवू शकत नव्हते. भारतात प्रचलित असलेल्या शिक्षण व्यवस्थेत त्यांना फेरबदल करून त्यांना त्यांच्या सत्तेला धोका निर्माण करून घ्यायचा नव्हता. या तरतुदीत एक लक्ष रु. एवढी केलेली आर्थिक तरतूद ही काही फार मोठी तरतूद होती असे नव्हे, परंतु भारताच्या शिक्षणतिहासातील नक्कीच एक मोठी घटना होती. कारण आतापर्यंत भारतात अशा पद्धतीने शिक्षणाच्या साठी सरकारी तिजोरीतून अशा पद्धतीची तरतूद करण्याची व्यवस्था नव्हती ती यामुळे सुरु झाली. आणि ब्रिटीश सरकारने प्रथमता भारतीयांच्या शिक्षणासाठी भलेही ते भारतीय साहित्य पुनरुद्धारार्थेच का असेना ठोस असे पाऊल या कायद्याने उचलले होते हे मात्र नक्कीच मान्य करावे लागेल. या कायद्यानेच शिक्षणविषयक सुधारणेचा नवा मार्ग निर्माण केला.

पाश्चात्य शिक्षणाचे प्रयत्न:

१८१३ च्या कायद्यानंतर काही भारतीय आणि कंपनी अधिकाऱ्यांकडून शिक्षण संस्था स्थापण्याचे प्रयत्न सुरु झाले. त्याचे उदाहरण म्हणजे इ.स. १८१७ साली डेव्हिड हेअर नावाचे एक घड्याळ जी व राजा राममोहन यांच्या प्रयत्नांनी कलकत्त्यात हिंदू कॉलेज नावाची पाश्चात्य शिक्षणसंस्था निघाली. पुढे १८२४ साली संस्कृत कॉलेज या दोन संस्थांचे एकीकरण झाले. संस्कृत विद्देबरोबर पाश्चात्य विद्देचे ज्ञान देण्यात यावे या तत्वाला अशा रीतीने मान्यता मिळाली. (जावडेकर: २००९: ५९-६०) हेच तत्व पुढे भारतीय की, पाश्चात्य या विवादापर्यंत जाऊन पोहचले. त्याचे कारण म्हणजे राजा राममोहन यांच्या सारख्या पाश्चात्य विद्देने प्रभावित झालेल्या भारतीय सुधारकाला प्रचलित व्यवस्थेत बदल घडवण्यासाठी पाश्चात्य विद्या आवश्यक वाटू लागली आणि त्यातून त्यांनी पाश्चात्य विद्देची मागणी लावून धरली. त्यांनी पाश्चात्य विज्ञानाच्या शिक्षणाचे महत्व प्रतिपादन करताना म्हटले होते. 'देशाला अज्ञानात ठेवावयाचे हेच जर सरकारचे धोरण असेल तर संस्कृत शिकणे खूप फायद्याचे आहे. पण स्थानिक जनतेची प्रगती करणे हा उद्देश असेल तर गणित, रसायनशास्त्र, शरीररचना इत्यादींचा समावेश असलेल्या ज्ञानयुक्त

शिक्षणपद्धतीचा अवलंब करावा लागेल.' (ग्रोवर/बेल्हेकर :२०२२: ३११) या राममोहन रॉय यांच्या मागणीने ब्रिटीश सरकार व अधिकाऱ्यांचे लक्ष वेधले. आणि त्याचा परिणाम भारतातील शिक्षणाच्या स्थित्यंतरात झाला.

राजा रामोहन रॉय यांच्याप्रमाणेच काही प्रांतांतील ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी पाश्चात्य शिक्षणाचा पुरस्कार केला होता. विशेषतः बॉम्बे प्रेसिडेन्सीमध्ये मुनरो आणि एल्फिन्स्टन यांनी पाश्चात्य शिक्षण देशी भाषेत द्यायला सुरुवात केली. (शुक्ला:१९९६:१५०) यामुळे पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रसार काही प्रदेशात देशी भाषेतून का असेना होवू लागला होता. यामुळे पारंपारिक भारतीय शिक्षणाऐवजी पाश्चात्य विषय व ज्ञानपरंपरांची ओळख झाली. एल्फिन्स्टन मुंबई प्रांताचा पहिला गव्हर्नर होता. त्याच्या कार्यकाळातच खऱ्या अर्थाने महाराष्ट्रात आधुनिकीकरण प्रक्रियेला सुरुवात झाली याचे श्रेय त्याच्या शिक्षणविषयक दृष्टीकोनाला द्यावी लागते. एल्फिन्स्टन हा व्यवहारी व तात्विक पातळीवर जाऊन विचार करायचा. एक दिवस येथील लोकांच्या हाती राज्यकारभार सोपवून परत जाने श्रेयस्कर आहे; तो सांभाळण्याची क्षमता त्यांच्यात निर्माण व्हायला हवी; नाहीतर भलतेच लोक तो हिसकावून घेतील, अशा प्रकारचा तो विचार करत होता. (पाटणकर: १९९९:११६.) ब्रिटीश इस्ट इंडिया कंपनीचे काही अधिकारी जरी केवळ आर्थिक नफ्याच्या दृष्टीने विचार करत असले तरी, मिशनरी धार्मिक-नैतिकदृष्ट्या भारतीय लोकांच्या सुधारणेसाठी प्रयत्नशील होते. तर काही प्रशासकीय अधिकारीही भारताकडे वेगळ्या दृष्टीने पाहत होते. त्यातून येतदेशीयांच्या शिक्षणाकडे व्यापक दृष्टीकोनातून पाहत होते. त्यांच्या मते, सामान्य गरीब जनतेचे सुख शिक्षणावर अवलंबून असते. व्यावहारिक शहाणपण व आत्मप्रतिष्ठा हे गुण आणि इतर अनेक चांगले गुण शिक्षणावर अवलंबून आहेत. या गुणांची जोपासना होणे भारतीयांच्या दृष्टीने फार आवश्यक आहे... येथील लोकांचे वाईट गोष्टीपासून संरक्षण करू म्हटले तरी जोपर्यंत या नव्या कायद्यांचा नीट उपयोग करण्यासाठी लागणारी मनोवृत्ती या लोकांत निर्माण होत नाही, तोपर्यंत ते कायदे फोल आहेत. या सर्वांवर एकाच उपाय आहे; तो म्हणजे शिक्षण.' (पाटणकर: १९९९:११७.) भारतीयांना पाश्चात्य शिक्षण देवून केवळ कंपनी सरकारला उपयुक्त मनुष्यबळ निर्माण करवून घेणे एवढा संकुचित विचार एल्फिन्स्टन करित नव्हता तर व्यापक दृष्टीकोनातून भारतीयांना शहाणे बनविणारी शिक्षणव्यवस्था तो भारतीयांना देवू इच्छित होता. हे त्याच्या या विचारांमधून लक्षात येते.

आंग्ल-प्राच्य विद्या विवाद:

पाश्चात्य शिक्षणाचा आग्रह काही भारतीय आणि ब्रिटीश अधिकाऱ्यांकडून होत असतानाच काही पाश्चात्य विद्वान व अधिकारी मात्र प्राच्य विद्येचाच आग्रह धरत होते. यातून भारतात कोणत्या प्रकारची शिक्षण व्यवस्था असावी या विषयावर दुमत झाले, त्यातूनच हा विवाद निर्माण झाला. या विवादात प्राच्यवादी आणि आंग्लवादी (पाश्चात्यवादी) असे दोन गट निर्माण झाले. बंगाल प्रांतातील लोकशिक्षणाच्या सर्वसाधारण समितीत हे दोन गट भारतीयांच्या शिक्षणासंदर्भात परस्परासमोर उभे होते. पहिला गट हा प्राच्यविद्येचा पुरस्कर्ता होता. या गटाचे नेतृत्व लोक शिक्षा समितीतील सचिव एच.टी. प्रिन्सेप याच्याकडे होते. त्याच बरोबर प्राच्य विद्या विशारद एच.एच. विल्सन ही भारतीय भाषांमधून शिक्षण देण्याच्या पक्षाचे होते. यांच्या मते, संस्कृत आणि अरबी भाषेच्या अध्ययनाला प्रोत्साहन दिले पाहिजे आणि भारतात पाश्चात्य ज्ञान आणि विज्ञानाचेही शिक्षण याच भारतीय भाषांतून दिले जावे.' (शुक्ला:१९९६:१४९) या गटाची प्रेरणा ही प्रामुख्याने १८१३ च्या कायद्यातील तरतुदीनुसार भारतीय भाषांमध्ये पाश्चात्य ज्ञान प्रसारित करणे ही होती. या संदर्भात असे म्हटले जाते की, प्राच्यवादी गट हा पाश्चात्य ज्ञानाच्या विरोधी नव्हता तर तो भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत प्रचलित असलेल्या भारतीय भाषांचा तो शिक्षणासाठी पुरस्कार करत होता. प्रिन्सेप आणि विल्सन यासारख्या प्राच्य विद्या विशारदानी भारतीय भाषा अवगत करून त्यातील ज्ञान अवगत केले होते. म्हणून त्यांना याच भाषांमधून शिक्षण प्रसार व्हावा असे वाटत असावे.

परंतु आंग्ल (पाश्चात्य) प्रणालीच्या गटाला मात्र हे मान्य नव्हते. या गटात कंपनीचे अधिकारी आणि मिशनरी यांचा समावेश होता, त्यांच्या मते, प्राच्य शिक्षण व्यवस्था ही मरणासन्न अवस्थेत आहे, ती पुनर्जीवित करणे अवघड आहे. अरबी - फारसी आणि संस्कृत भाषेतील शिक्षणामध्ये पारंपारिक व संकुचित विचारांशिवाय इतर ज्ञान -तत्त्वज्ञाना याविषयी फार काही नाही.' (शुक्ला:१९९९:१५२.) म्हणून त्यांना ज्ञान-तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार करणारी शिक्षणव्यवस्था भारतात हवी होती. या विचार प्रणालीला प्राच्य शिक्षण व्यवस्थेच्या पुरस्कर्त्यांनी विरोध केला. तर राजा राममोहन रॉय आणि त्यांच्या समर्थकांनी हा पाश्चात्य शिक्षणासाठी आग्रह धरला. पाश्चात्य विद्येच्या पुरस्कारासाठीच राममोहन रॉय यांनी इ.स.१८२३ मध्ये गवर्नर जनरल लॉर्ड एमर्स्टला पत्र लिहिले होते. "संस्कृतच्या अध्ययनामुळे विद्यार्थ्यांचे व्याकरण चांगले होईल तसेच त्यांना अध्यात्माचे ज्ञान प्राप्त होईल पण त्याचा व्यावहारिक जीवनात फायदा नाही. हे विद्यार्थी दोन हजार वर्षापूर्वीचे ज्ञान मिळवतील-काल्पनिक किंवा संप्रमित करणारे वेदांताचे शिक्षण युवकांना आजच्या स्थितीत समाजाचे उपयुक्त घटक बनवू शकणार नाहीत." (ग्रोवर/बेल्हेकर :२०२२: ३१०.) या राममोहन रॉय यांच्या विचारात भारतीय तरुणांच्या वर्तमान व भविष्याची काळजी होती. यामुळेच त्यांनी प्राच्य विद्या गटाला विरोध करून पाश्चात्य विद्येच्या गटाला पाठींबा देवू केला किंबहुना त्याचा हिरीरीने आग्रह धरला.

पाश्चात्य विद्येचा पुरस्कर्ता असलेल्या गटाचा प्रमुख लॉर्ड मेकॉले हा होता. त्याने भारतात पाश्चात्य पद्धतीची शिक्षण व्यवस्था रुजली पाहिजे यासाठी प्रयत्न सुरु केले होते. इ.स. १८३४ मध्ये तो गवर्नर जनरलच्या कॉन्सिलचा विधी सदस्य म्हणून भारतात आला होता. मेकॉले पाश्चात्य विद्येचा पुरस्कर्ता तर होताच, त्याचबरोबर तो पाश्चात्य विद्येत प्रकांड पंडित होता. तत्कालीन गवर्नर जनरल लॉर्ड विलियम बेंटिंगने त्यास बंगाल प्रांताच्या लोक शिक्षा समितीचा प्रमुख म्हणून नियुक्त केले आणि भारतातील शिक्षणासंबंधी सुधारणेच्या तरतुदी आणि १८१३ च्या कायद्यातील शिक्षणविषयक तरतुदीचे परीक्षण करण्यास सुचवले. भारतातील शिक्षण व्यवस्थेचा अभ्यास करून मेकॉलेने ०२ फेब्रुवारी १८३५ रोजी आपले महत्वाचे टिपण कॉन्सिलसमोर ठेवले. त्याच्या समर्थनार्थ त्याने असे मत व्यक्त केले की, 'युरोपच्या एका चांगल्या ग्रंथालयातील एका आलमारीचा एक कप्पा म्हणजे भारत व अरबी साहित्यापेक्षा जास्त मूल्यवान आहे.' (ग्रोवर/बेल्हेकर :२०२२: ३१२.) हे मेकॉले याचे पाश्चात्य विद्येविषयीचे प्रतिपादन प्रभावित करणारे ठरले. आणि मेकॉलेचा दृष्टीकोन मान्य करून बेंटिंग सरकारने दिनांक ०७ मार्च १८३५ रोजी असा ठराव संत केला की, भविष्यात कंपनी सरकारने युरोपीय साहित्याच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न करावा व त्यासाठी मध्यम म्हणून इंग्रजीचा वापर करावा आणि त्याकरिता सर्व पैसा खर्च केला जावा. (ग्रोवर/बेल्हेकर :२०२२: ३१२.) या शिक्षणपद्धतीलाच मेकॉले शिक्षण पद्धती असे म्हणतात. यात त्याने झिरपता सिद्धांतही मांडला होता तोही सरकारने स्वीकारला. ही शिक्षण पद्धती स्वीकारत असताना ब्रिटीश सरकारला प्राच्यविद्येचा पुरस्कार करणाऱ्या गटाकडून प्रचंड विरोध केला. या विरोधाला प्रत्युत्तर देताना मेकॉले याने पाश्चात्य शिक्षण प्रणाली भारतात लागू करण्यासंदर्भात सरकारशी जो युक्तिवाद केला, तो जवळपास माउंट स्टूआर्ट एल्फिन्स्टन याच्या विचारांशी साधर्म्य साधणारा होता. तो म्हणतो की, आपण एका शाहण्या देशाचे नागरिक या नात्याने ज्या प्रजेवर राज्य करतो आहोत त्या प्रजेला शहाणे बनवणे हे आपले कर्तव्य आहे. पाश्चात्य पद्धतीचे शिक्षण देवू केल्याने भारतीय लोक शहाणे होतील आणि पुढे ते आपल्या संस्थांची मागणी करू लागतील या भीतीने आपण त्यांना हि शिक्षणप्रणाली देवू नये असे वाटत असेल तर आपण स्वताला शहाण्या राष्ट्राचे नागरिक म्हणवून घेण्याच्या योग्यतेचे नाही. उलट आपण दिलेल्या शिक्षणामुळे भारतीय लोक आपल्या संस्थांची मागणी ज्या दिवशी करू लागतील तो दिवस आपल्यासाठी राज्यकर्ते म्हणून सुवर्ण अक्षरांनी नमूद करण्यासारखा असेल. या मेकॉलेच्या मताने ब्रिटीश सरकारचे मत परिवर्तित करण्यात मोलाची भूमिका बजावली असावी. त्यामुळेच मेकॉलेच्या पाश्चात्य पद्धतीच्या शिक्षण व्यवस्थेला मान्यता मिळू शकली असे म्हणावे लागेल.

सारांशतः मेकॉलेच्या शिक्षण पद्धतीचा स्वीकार करण्याने आंग्ल-प्राच्य विद्या विवाद संपुष्टात आला. या विवादात आंग्ल म्हणजेच पाश्चात्य शिक्षण प्रणालीला ब्रिटीश सरकारची मान्यता प्राप्त झाली. यामुळे भारतीय लोकजीवनात एक नवा अध्याय सुरु झाला. पाश्चात्य पद्धतीच्या शिक्षणामुळे पारंपारिक शिक्षणाऐवजी पाश्चात्य विषयांच्या परिघात भारतीय माणूस आला आणि त्याच्या जीवनात अनेक नवनवी स्थित्यंतरे घडून आली. मेकॉलेच्या शिक्षण व्यवस्थेविषयी अनेक प्रकारच्या उलट सुलट प्रश्न उपस्थित केले जातात. त्यातील एक महत्वाचा प्रश्न म्हणजे या शिक्षणव्यवस्थेतून त्यास रक्त आणि रंगाने भारतीय परंतु विचार आणि वृत्तीने ब्रिटीश असेल. हे विधान जरी सत्य मानले तरी विचार व वृत्तीने इंग्रज बनलेला भारतीय माणूस भविष्यात ब्रिटीश सत्तेकडून स्वातंत्र्याची मागणी करेल हा धोका पत्करून ही व्यवस्था भारतीयांसाठी लागू करण्याचे धाडस मेकॉले आणि त्याच्या सरकारने दाखवले हे सत्य मात्र नाकारता येत नाही. वर्तमान काळात येवू घातलेल्या नव्या राष्ट्रीय म्हणवल्या गेलेल्या शैक्षणिक धोरणात प्रचलित सत्तेला धोका निर्माण होवून जातेच्या हिताचे त्यांना विचार व वृत्तीने परिपक्व बनवणारे आणि तेव्हाचे स्वातंत्र्य बहाल करणारी शिक्षण प्रणाली अस्तित्वात येईल का अशी शंका मनात उपस्थित राहते. या शंकेचे समाधान आपल्याला भविष्यकाळातच शोधवे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१. ग्रोवर बी.एल. आणि बेल्हेकर एन.के., आधुनिक भारताचा इतिहास, एस चंद आणि कंपनी, नवी दिल्ली, २०२२.
२. शुक्ला आर. एल.(संपा), आधुनिक भारत का इतिहास, हिंदी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय दिल्ली विश्वविद्यालय, १९९६.
३. पाटणकर रा.भा., अपूर्ण क्रांती, मौज प्रकाशन, मुंबई, १९९९.
४. जावडेकर शं. द., आधुनिक भारत, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन पुणे, २००९.
५. कसबे रावसाहेब, डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना, सुगावा प्रकाशन,पुणे, २०१४.
६. डॉ. उमेश बगाडे, महाराष्ट्रातील प्रबोधन आणि वर्गजाती प्रभुत्व, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २०२१.
७. मोरे दिनेश, आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास,के.एस.पब्लिकेशन,पुणे, २००६.